

A korai felvilágosodás filozófiája

OTKA K 67798, Záróbeszámoló

Kutatásaink eredményeként az 1670-1730 közötti korszak filozófiájának olyan alapvető elemei váltak hozzáférhetővé magyarul, amelyek a maguk összefüggésében, illetve ilyen kompakt módon a nemzetközi kutatásban sem gyakran jelennek meg. Ez is az oka annak, hogy komoly nemzetközi együttműködésben tudtuk megvalósítani kutatási programunkat. Az összefoglalást a következőkben nem évenként adom meg – hisz ez megtörtént folyamatosan –, hanem tematikusan.

A korai felvilágosodás alapvonala Descartes kései munkáitól indul ki, elsősorban szenvedélyelméletétől, amely a testből s lélekből álló emberi lénynek a dualitással szemben egységes szubsztanciaként való felfogásával kísérletezik. Ezért indítottuk a kutatásunkat a *Descartes és a korai felvilágosodás* című monográfia publikálásával, s ezért adtuk közre Descartes *A lélek szenvedélyei* című munkáját új fordításban, terjedelmes értelmező tanulmánnyal s olyan szövegválogatással, amely e metafizikai-ismeretelméleti-fiziológiai megalapozású szenvedélyelmélet recepciójának néhány jellemző példáját mutatja be a korai felvilágosodás korszakában. Ugyancsak ezt a célt szolgálták azok a tanulmányok, amelyek a szenvedélyek filozófiai és irodalmi kontextualizálását szolgálták. Külön kiemelendők a csodálkozással, mint szenvedéllyel foglalkozó írások, mert általuk jól láthatóvá válik két eltérő típusú filozófiai megalapozás, melyek egyike inkább a megismerés elméletét helyezi előtérbe (a Descartes-Kant vonal), másika pedig az ontológiát (a Spinozával induló és Hegellel, Schellinggel záruló vonal).

Kutatásaink tükrében úgy látjuk, hogy ebből a kiindulópontból a korai felvilágosodás három fő szála bomlik ki: Spinoza egy szubsztanciáról szóló tanítása s mindaz, ami e tanításból a többi diszciplínában következik – ezzel most kevésbé foglalkoztunk, mert korábbi kutatások során ezt már megtettük –, azok a ma kevésbé ismert gondolkodók, akiket a korban „karteziánusoknak” vagy „okkazonalistáknak” neveztek, valamint Leibniz, akinek filozófiája nagyrészt e karteziánusokkal folytatott polémiaiban bontakozott ki. A korai felvilágosodás másik, kevésbé metafizikus szála Locke-tól indul

ki, részben összekapcsolódik a karteziánusok ismeretelméleti törekvéseivel, részben inkább a vallási és politikai közösségek új alapokra helyezésének szentel komoly figyelmet, s ennyiben kiindulópontja lesz a brit deizmusnak, a felvilágosodás inkább német típusú ágának, a természeti jogok és a társadalmi szerződés új elméletének, de természetesen a különböző *moral sense*-elméleteknek is. Spinoza most csak ebben az összefüggésben, a filozófiai-politikai gondolkodás összefüggésében került kutatásunk horizontjára, a *Politikai tanulmány* első két fejezetének megújított fordításban történő közzétételével *Antológiánkban*. A deizmussal, Tolanddal szemben fogalmazódik meg Leibniz *Teodíceája*, amelynek óriási hatása lett a későbbi időszak gondolkodására: részben a német felvilágosodásra még Kantot is beleértve, részben a franciára, ahol elég csak a *Candide*-ra s Rousseau és Voltaire vitájára gondolni a lisszaboni földrengésről.

A kései Descartes gondolkodásából kibomló karteziánus elmefilozófia, logika s művészetelméleti elgondolások különbözőképpen s különböző súllyal jelentek meg kutatásainkban. A művészetelméleti hatást vizsgáltuk a legkevésbé, erről csupán a Descartes-mű új fordítását közlő kötet függelékében adtunk mintát, ahol közreadtuk Ch. Le Brun előadásának szövegét a szenvedélyek festészeti ábrázolásáról. A karteziánus elmefilozófiának Schmal Dániel szentelt egy hiánypótló szöveggyűjteményt, melynek egyik tematikus középpontja a *Port-Royal logika*, a másik pedig Malebranche *Az igazság kutatása* című műve. E művek nyomán világossá válik, hogy az ekkoriban tárgyalt kérdések teljes mértékben összekapcsolhatók a mai elmefilozófiai kísérletekkel. Abban a kontextusban, amelyben a karteziánusok tevékenykedtek, Descartes programja ugyan kitüntetett viszonyítási pont volt, ám inkább csak egyike csomópontok hálózatának, amelyen belül más hangsúlyos pontok voltak például az augusztiniánus teológia és a newtoni természetfilozófia. Olyan problémákkal foglalkoztak – a kauzalitás természete, az intencionalitás, a tudatosság kérdése – amelyeket legalább annyi szál köt a ma is releváns problémákhoz, mint a descartes-i filozófia közvetlen előterében álló kérdésekhez. Ugyanakkor az is kiderül e szövegekből, hogy az elme valódi karteziánus modellje messze nem azonos azzal a karikatúraszerű képpel, amelyet Descartes-nak s követőinek szokás tulajdonítani. Regius, Clauberg, de La Forge, Cordemoy, Arnauld írásai olvashatók még a kötetben az előbb említetteken kívül, valamint a Descartes-levelezés eddig le nem fordított fontos darabjai is megjelennek. Schmal Dániel továbbá elkészített egy önálló monográfiát is, amely beépíti a kutatások

eredményeit egy új öszképbe Descartes és a karteziánusok filozófiájáról. Külön érdekessége ennek a monográfiának, amely a kutatási periódus végére készült el, hogy egy-két szempontból vitatkozik Boros Gábor kutatást nyitó monográfiájának Descartes-képével.

Ugyancsak a *Port-Royal logika* a kiindulópontja a *Logika és gondolkodás* címen Pavlovits Tamás által kiadott szöveg- és tanulmánygyűjteménynek. E kötet megjelentetésének fő motívuma hasonló, bár más hangsúlyú, mint az előbbié. Az a felismerés vezérli, hogy a korai felvilágosodás időszakában lezajlott egy ismeretelméleti fordulat a filozófiában, melynek eredményeként mind a brit szigeteken, mind a kontinensen – ezek akkoriban kevésbé váltak el egymástól, mint manapság – számos hagyományos ontológiai, morálfilozófiai, antropológiai probléma ismeretelméleti kérdéseken keresztül értelmeződött. E fordulat bemutatását a kötet egyrészt eredeti szövegrészletek közreadásával végzi el, másrészt közreadja a lélek fakultásainak a korai modernitásban fellelhető értelmezéseiről szóló, éveken át folytatott francia-magyar konferenciasorozat eredményeit is. Ennek a megismeréseméleti fordulatnak újabb aspektusát tette vizsgálódások tárgyává a Pavlovits Tamás által a végtelen korabeli fogalmáról szervezett konferencia, amelynek publikálására 2013 első félévében kerül majd sor. Horváth Zoltán megjelenés előtt álló tanulmánya mindkét kötet eredményeihez kapcsolódva mutat rá arra, hogyan befolyásolják még Kant gondolkodását is az ideák értelmezésében az ebben a korszakban megfogalmazódó alternatívák.

Mint utaltam már rá, önálló hangsúlyra lett a kutatásnak Leibniz: a nemzetközi irodalomban is ritkaság, hogy teljesen szerteágazó életművét egy monográfiában próbálják megragadni. Boros Gábor monográfiája ezt tette, nem lezárva a vizsgálódást, hanem kiindulópontot kínálva újabb tanulmányoknak, amelyek az egyes részterületekhez adott leibnizi hozzájárulásokat foglalják össze. Leibniznek az elmefilozófiával s metafizikával kapcsolatos kontribúcióit részben a monográfia függelékékként, részben az *Antológiában* megjelentetett kisebb értekezései mutatják be (a korábbi kutatásaink során megjelentetett munkákon túl persze – Leibniz-Clarke levelezés, *Újabb értekezések az emberi értelemről*), s több tanulmány szól róluk a Pavlovits Tamás szerkesztette kötetben is. *Teodíceáját* lefordítottuk ugyan, de még tart a

sajtó alá rendezése, mert igen sok, ráadásul különböző nyelvű idézetet kell kritikailag azonosítani, lefordítani s kommentálni, s ezzel a munkával csak 2012 végére tudunk elkészülni. Ugyanakkor, ezt a késést kompenzálандó már megjelentettük W. Schmidt-Biggemann alapvető monográfiáját a német felvilágosodásról, amelyben Leibniz metafizika- és teodícea-konceptiója alkotja az egész gondolatmenet bázisát.

Leibniznek a karteziánusok mellett másik fő vitapartnerei a deisták voltak, elsősorban Toland. Mindketten vendégei voltak Zsófia Sarolta porosz választófejedelemnének, s amit Leibniz *Teodícea*-ja mutat be egyik oldalról, azt mutatja be másik aspektusból Toland *Levelek Serénához* című, Vassányi Miklós által lefordított és kommentált műve, mivel Seréna mintája éppenséggel Zsófia Sarolta – bár nem minden levélnek ő a címzettje. Az ő filozófiafelfogásuk – Leibnizé, Locke-é s Tolandé – befolyásolta döntően a német felvilágosodást, amelynek filozófiai profilját az említett monográfia fordításával mutattuk be. Hasonlóan jártunk el a történetiség és a filozófia első nagy szekuláris-filozófiai találkozásának esetében: a lábjegyzet kialakulását A. Grafton monográfiájának fordításával mutattuk be, amelyben Descartes és Hume között szóhoz jutnak azok a gondolkodók, akik komolyan foglalkoztak az ember történetiségének kérdésével. A korszakunk talán legfontosabb ilyen gondolkodója Vico volt, akinek közre is adtuk egyik alapvető értekezését *Antológiánkban*.

A Francia Intézet támogatásával konferenciát szerveztünk Pascalról és a korszakunkra eső recepciójáról. Ahogy a Locke-utalásomból is látszik, döntő kérdés volt a korszakban, hogyan tudnak együttműködni az új tudomány képviselői és a hagyományos illetve a megújuló vallásosság hívei, akik nem ritkán – mint Pascal esetében is – egy személyt alkottak. Pascalnál az a kérdés, hogyan fér meg a tudományos zsenialitás az egzaltált vallásossággal. A másik nemzetközi konferenciánkon, amely a századfordulón filozofáló hölgyek érzelempilozófiájáról s egyáltalán a hölgyek szerepéről s lehetőségeiről szólt a filozófiában, inkább az volt a kérdés, hogy a vallási megújulás különböző irányai hogyan férhetnek össze a mindennapi élet igényeivel. Ez részben a vallásos Isten felé fordulás és a véges emberi lények iránti szeretet konfliktusát hozhatta magával, részben pedig a különböző felekezetek konfliktusát, amelyek különbözőképpen helyezték el a hangsúlyokat e kérdésekben. Ez utóbbi problémakör, az egyes felekezetek konfliktusai a mindennapi

életet, tág értelemben a hagyományos „semleges” dolgokat, az *adiaphorát* érintő kérdésekben, alkotta Mester Béla vizsgálódásainak fő tárgyát.

Mindez már azt is jól jelzi, hogy kutatásaink eredményeképp láthatóvá vált, milyen mély kapcsolatok fűzik az individualistának látszó 17. századi filozófiát a közösségek tudományos, politikai és teológiai formáihoz – akadémiákhoz, titkos társaságokhoz, új és új kisegyházakhoz –, s ezek sajátos egységéhez, a korabeli utópiákhoz.

Összefoglalóan elmondhatjuk: kutatási eredményeink jól mutatják, hogy noha korszakunkban komoly eredményeket értek el a filozófia azon részeinek művelésében, amelyek az embert egyrészt mint logikusan megismerő, másrészt mint szenvedélyeknek is alávetett *individuumot* vizsgálják, de ez az individuumra irányulás nem az egész filozófiai gondolkodást jellemzi, mert abban nagyon is jelen vannak azok a részek is, amelyek az embert mint hagyományos vagy épp újszerű *közösségek tagját* s hagyományos és újszerű – „természetes” – teológiák útján az emberi szféra határait kitapogató lényt kutatják.